

ΙΝΔΙΚΑ. Ελληνο-Ινδική Εταιρεία Πολιτισμού και Ανάπτυξης
 Αθήνα 2009
 www.elinera.org

ΥΑΒΑΝΙΚΑ - το παράθυρο του ελληνορωμαϊκού κόσμου
 Ανδρέας Λ. Κατώνης
 Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Με πρωτοβουλία του Ινδού Ελληνιστή Καθηγητή Udai Prakash Arora, το πρώτο τεύχος του περιοδικού Yavanika (για την ακρίβεια με μακρότελο φωνήεν: Yavanikā), όργανο της Ινδικής Εταιρείας Ελληνορωμαϊκών Σπουδών (ISGARS, Indian Society for Greek and Roman Studies) δημοσιεύθηκε το 1991. Μέχρι σήμερα έχουν κυκλοφορήσει 10 τόμοι. Ο Arora, Καθηγητής τότε στο Department of Ancient History and Culture του Rohilkhand University, Bareilly, India), σήμερα διδάσκει στο Jawaharlal Nehru University (JNU), New Delhi, στην Έδρα Νεοελληνικών Σπουδών η οποία έχει ονομασθεί "Dimitrios Galanos" Chair for Hellenic Studies at the Nehru University in New Delhi, τιμώντας την μνήμη του πρώτου Έλληνα Ινδολόγου Δημητρίου Γαλανού.¹ Ο Anupa Pande (Εθνικό Μουσείο, New Delhi) δίνει σύντομη αξιολόγηση των πρώτων οκτώ τόμων του Yavanika στο περιοδικό *The Indian Historical Review (IHR)* XXXII,1, 2005, σσ. 298-306, όπου φιλοξενείται ο Arora ως αρθρογράφος ("The fragments of Onesikritos on India - An Appraisal", σσ. 35-102) αλλά και ως Guest Editor. Ο γράφων θα προσπαθήσει να διεξελεθει όλους τους τόμους του Yavanika που έχουν κυκλοφορήσει ως τώρα και θα εστιάσει το ενδιαφέρον του σε κάποιες λεπτομέρειες που ίσως αφορούν ιδιαίτερα στον Έλληνα αλλά και σε όποιον Ευρωπαίο ερευνητή των κλασικών σπουδών.

Καταπληκτικός είναι ο τίτλος του περιοδικού: ο φιλόλογος αναγνώστης που ξέρει ότι οι Έλληνες παντού στην Ανατολή πήραν το όνομά τους από αυτό των Ιώνων (όπως στη Δύση από των Γραικών) θα υπέθετε ότι η λέξη Yavanika έχει κάποια σχέση με αυτόν τον τύπο, όταν θυμηθεί μάλιστα και το δίγαμμα F (φωνητικώς [w]) που σιγήθηκε στο όνομα των *lawones* (=Ιωνες) αλλά σώζεται σε ορισμένους ανατολικούς τύπους, έτσι, για παράδειγμα, στο *Yavan* της Χίντι. Πράγματι, περισσότερο ως λογοπαίγνιο όμως, ενυπάρχει και αυτή η διάσταση, έτσι μας εξηγεί ο K.V. Soundara Rajan² (σσ. 4-5). Όπως το *Indica* υπονοεί, γράφει, κάτι σχετικό με την Ινδία, ο τίτλος θα μπορούσε να σημαίνει "(νεαρή) Yavana γυναίκα", δηλ. "Ελληνίδα"³ αφού η θηλυκή κατάληξη (-i)kā επιτρέπει κάτι τέτοιο. Η λέξη προέρχεται όμως από

¹ (1760, Αθήνα - 1833, Μπενάρες, Ινδία). Ο Γ. έζησε 40 χρόνια στην Καλκούτα και στο Μπενάρες και αφιέρωσε τη ζωή του στην μετάφραση σημαντικών έργων της Ινδικής παράδοσης αλλά και στη σύνταξη μεγάλων λεξικών. Δεν έπαυσε να ενδιαφέρεται επίσης για τη σκλαβωμένη πατρίδα του, υπήρξε δε ένας από τους δωρητές του νεοϊδρυθέντος Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Arora, από την άλλη πλευρά, επιμελήθηκε αφιέρωμα στην τιμή του Έλληνα: U.P. Arora (ed.), *Graeco-Indica . India's Cultural Contacts with the Greek World (In Memoriam of Demetrius Galanos, 1760-1833. A Greek Sanskritist of Benares)*. New Delhi, Ramanand Vidya Bhawan 1991.

² New Delhi (Ινδία).

³ Προσθέτουμε ερωτώντας: επίσης με την αρχαία εκδοχή, τύπου "Ελληνίδες πόλεις" ή "Ελληνίδες" περιοχές;

τη σανσκριτική λογοτεχνική παράδοση και σημαίνει 'παραπέτασμα', ή πιο συγκεκριμένα 'αυλαία'.⁴ Ο Pande (*IHR* ανωτ., σ. 298) θεωρεί ότι πρόκειται για το μόνο περιοδικό που εξετάζει την ινδο-ελληνική ιστορία και πολιτισμό, πέραν των δύο πλευρών, επίσης σε νοτιοασιατική προοπτική: "it would not be out of place to call it the only journal of its kind in South Asia". Η *αυλαία* σηκώνεται λοιπόν και νέοι κόσμοι, νέες διαστάσεις - ελληνορωμαϊκές και μη - εμφανίζονται μπροστά στα έκπληκτα μάτια των αναγνωστών.

I: Το πρώτο τεύχος προλογίζεται από τον Arora ο οποίος διεξέρχεται τα διάφορα κοινά σημεία μεταξύ του Ελληνορωμαϊκού και του Ινδικού κόσμου, συμπεριλαμβανομένης και της κοινής Ινδοευρωπαϊκής κληρονομιάς όπου εκφράζει επίσης επιφυλάξεις (σ. 1). Σ' αυτό το σημείο ο γράφων θα προσέθετε ότι στο *Yavanika* το γλωσσολογικό-φιλολογικό στοιχείο δεν έχει βαρύνουσα σημασία, πρόκειται για περιοδικό ιστορικό-αρχαιολογικό. Και ο Arora παραδέχεται όμως ότι η θεωρία αυτής της κληρονομιάς υποστηρίζεται από πολλούς Ευρωπαίους και - πράγμα που εκπλήσσει κατά τρόπο ευχάριστο - Ινδούς επιστήμονες (αυτ.). Αναφορικά με τις ινδο-ελληνικές πολιτισμικές και λοιπές σχέσεις, εκφράζει την άποψη ότι υπάρχει "επείγουσα ανάγκη" αξιολόγησης και αποτίμησης (σ. 2). Διάφορες προσπάθειες οδήγησαν, γράφει, στην κυκλοφορία του τόμου *Graeco-Indica*, τιμώντας την μνήμη του Γαλανού. Ένα συνέδριο στο Guntur (Νότια Ινδία, Δεκ. 22-24, 1989) είχε ως αποτέλεσμα να ιδρυθεί η εταιρεία ISGARS, και ένα χρόνο αργότερα αποφασίσθηκε η δρομολόγηση του υπό εξέταση περιοδικού στην δημιουργία του οποίου συνέβαλαν, εκτός από Ινδούς επιστήμονες, οι πρεσβείες της Ελλάδας και της Ιταλίας (σ. 3).

Ο Arora γράφει και σε αυτόν τον πρώτο τόμο για προβληματισμό όμοιο που αναφέραμε ανωτέρω, και συγκεκριμένα με τίτλο "Roman-age authors on Ancient India" (σσ. 21-46). Λαμβάνονται υπ' όψιν συγγραφείς, μέσα από πολύ πλούσιες παραπομπές, όπως οι Στράβων, Πausανίας, Πλούταρχος, και πολλοί άλλοι. Είναι λογικό ότι οι σχέσεις ήταν πιο έντονες κατά την ακμή των ρωμαϊκών χρόνων. Καταπλήσσει όμως ότι η ρωμαϊκή ελίτ περιοριζόταν σε παλαιότερες πληροφορίες (π.χ. του Μεγασθένους) και δεν έδινε σημασία στις σύγχρονες η πηγή των οποίων θα ήταν οι περιηγητές και οι ναύτες της εποχής (σ. 22 κεξ.), και επομένως οι πληροφορίες τους για την Ινδία δεν ήταν ακριβείς. Είναι ενδιαφέρουσα η φερόμενη συνάντηση του Αλεξάνδρου με τους γυμνοσοφιστές για την οποία γράφει μεταξύ άλλων ο Πλούταρχος (σσ. 25-26). Επί τη ευκαιρία σημειώνουμε ότι υπάρχει ελληνική μετάφραση παρεμφερούς θέματος, μολονότι από παράδοση μεταγενέστερη.⁵ Ο Arora

⁴ Ο S. R. δεν ασχολείται με την ετυμολογία. Προσθέτουμε ότι η συγκεκριμένη λέξη, κατά μία άποψη, δεν μπορεί να είναι παρά μόνο προϊόν εκσανσκριτισμού (sanskritization) αντίστοιχου πρακρικού τύπου (πβ. Cs. Tóttössy, *AAnthung* 3, 1955: 312-313 και 25, 1977: 131). Προβληματίζεται με την ετυμολογία και ο Narain (1957: 164 κεξ.) αλλά δεν προσφέρει πειστική λύση (βλ. σσ. 168-169), ενώ εφιστά την προσοχή στο ότι ο τύπος "Yavana" απαντά στο έργο του Ινδού γραμματικού Πανίνι (5ος-4ος αι. π.Χ.). Είναι πράγματι έτσι, πβ. S.Ch. Vasu, *The Aṣṭādhyāyī of Pāṇini I*, 1977: 633 (Bk. IV. Ch. I. § 49). Μήπως η έννοια "παραπέτασμα, αυλαία" έχει κάποια σημασιολογική σχέση με την έννοια "Ελληνας", "ελληνικός", και με την δραστηριότητα των *Yona-/Yavana-* (πβ. EWAia III 420, λ. *yavana-*); Η υπόθεση, ίσως, δεν θα ήταν και παράλογη.

⁵ Το τραγούδι του Γυμνοσοφιστή. Εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια: Δ.Θ. Βασιλειάδης. Αθήνα - Γάννινα: Δωδώνη, 2001. Δημοσιεύονται δύο πραγματείες που θεωρούνται ως γνήσια κείμενα του σοφού Dattatreya. Ο D. φέρεται να δίδαξε τον 15 αι. μ.Χ. Η μορφή του ανάγεται όμως στα μυθικά χρόνια της Χρυσής Εποχής. Η χρονολογική διαφορά εξηγείται με την ινδική πίστη στην επαναγέννηση. Πιστεύεται ότι ο D. συνεχίζει να ενσαρκώνεται (βλ. έ.α. σ. 17). Παραδοσιακά πιστεύεται να αποτελούν ενσαρκώσεις και οι

αποδίδει μεγάλη ιστορική αξιοπιστία και σημασία στον *Περίπλου της Ερυθράς Θαλάσσης* και αναφέρει τόπο προσκυνήσεως της Παρθένας Θεάς Komari στην Νότια Ινδία. Προσθέτουμε ότι η πληροφορία ολοκληρώνεται από παρόμοια παράδοση στο Νεπάλ, για την Kumari Devi. Η εξήγηση της εισαγωγής της λατρείας της "Ζωντανής Θεάς" στο Κατμαντού τον 18ο αι. από τον τελευταίο βασιλιά Malla ως αποτέλεσμα μετάνοιας αφού ο βασιλιάς είχε κακοποιήσει μικρό κορίτσι θα είναι μάλλον τοπική παραλλαγή ενός πανάρχαιου μύθου.⁶ Η επισκόπηση κλείνει με την επισήμανση του γεγονότος ότι η θετική γνώμη του ελληνορωμαϊκού κόσμου για την Ινδία παρέμεινε, σε αντιδιαστολή προς άλλους "βάρβαρους" λαούς, απρόσκοπτη (σσ. 37-39). Ο Osmund Borearachchi⁷ γράφει για "A new approach to the history of the Greeks in India" (σσ. 6-20) και παρέχει νέες ερμηνείες με βάση τα ελληνοϊνδικά νομίσματα. Ο D.P.M. Weerakkody⁸ αναλύει τις διπλωματικές σχέσεις της Κεϋλάνης (Tabrobane) με την Ρώμη κατά τον 1ο αι. μ.Χ. ("Sri Lanka's Diplomatic Mission to Rome in the first century A.D.", σσ. 47-67). Δύο επιγραφές της Ιταλίας αναφέρουν έναν Publius Annius Plocamus (οι Plocami ήταν Έλληνες της Καμπανίας) και η ανάλυση των δεδομένων συνηγορεί υπέρ της χρονολόγησης για το έτος 6 μ.Χ., εποχή του Αυγούστου (σ. 48). Ο W. εξετάζει αυτή την χρονολόγηση, λαμβάνοντας υπ' όψιν δυτικούς και ανατολικούς ιστορικούς, μαζί με δεδομένα της καθημερινής ζωής και της πολιτικής στην Κεϋλάνη, και κλίνει υπέρ της αξιοπιστίας του Πλινίου (σ. 61).⁹ Συναφή, αλλά εμπορικά ζητήματα κατά τους πρώτους αιώνες μ.Χ., αναλύει η M. Idris Siddiqi¹⁰ ("The ware-house theory of Indo-Roman trade between first and fourth century A.D.", σσ. 68-81), έχοντας υπ' όψιν επίσης Ελληνίδα ερευνήτρια, την Eiliki Lascarides-Zannas (σ. 79). Συμβάλλει και η τελευταία¹¹ στο περιοδικό με ανάλυση που τιτλοφορείται "The Hellenization of the East" (σσ. 86-97). Άλλο σημαντικό θέμα εξετάζει ο B.N. Mukherjee¹² ("A note on the Greek version of R.E. XIII of Asoka"): το διάταγμα του βασιλέως Αśoka στην ελληνική γλώσσα (σσ. 82-85). Ο Αśoka που έζησε κατά τον 3ο αι. π.Χ., με τα διατάγματά του σε πολλές γλώσσες συμβάλλει, θα λέγαμε, στο έργο των σημερινών ιστορικών και των γλωσσολόγων. Ενδιαφέρον θέμα αναπτύσσει ο A.K. Sinha¹³, ο οποίος γράφει επίσης στον τόμο *Graeco-Indica* (πβ. "On the problem of cultural identity", σσ. 280 κεξ.), με τίτλο "Cārvāka and Epicurus. A study in parallels" (σσ. 98-114). Όπως σημειώνει ο S., πρόκειται για θέμα για το οποίο υπάρχει εκτενής φιλολογία. Τους δύο φιλοσόφους συνδέει η ηδονιστική και υλιστική κοσμοθεωρία, ενώ ο πρώτος είναι και αρκετά αντίθετος προς την θρησκευτική σκέψη και την όποια αποδοχή της ύπαρξης των θεών. Μία από τις διαφορές είναι ότι η ιστορικότητα του Επικούρου είναι

γυμνοσοφιστές: η κλασική παράδοση τους ταυτίζει με Βραχμάνους στα δύο τελευταία στάδια της ζωής αυτών.

⁶ Φιλολογική έκδοση του *Περίπλου* από τον L. Casson, Princeton, New Jersey 1989. Για την *Κομάρ* και την Ακτή Comorin πβ. Casson έ.α., σσ. 86.295.297, και για την Kumari Devi στο Νεπάλ βλ. Mayhew et al. 2003: 124.

⁷ Chargé de Recherches, CNRS, Paris (Γαλλία).

⁸ Dept. of Classical Languages, University of Peradeniya (Κεϋλάνη).

⁹ Ο Weerakkody εξέδωσε μεγάλη μονογραφία για την Κεϋλάνη: *Taprobanê. Ancient Sri Lanka as known to Greeks and Romans*. Brepols Turnhout 1997.

¹⁰ Reader, Dept. of Applied and Regional Economics, Rohilkhand University, Bareilly (Ινδία).

¹¹ Αθήνα (Ελλάδα).

¹² Calcutta (Ινδία).

¹³ Lecturer, Dept. of Ancient History & Culture, Rohilkhand University, Bareilly (Ινδία).

βέβαιη ενώ αυτή του πρώτου δεν μπορεί να αποδεχθεί. Οι ιδέες του Cārvāka, που θα είναι παλιότερες από αυτές του E., διατίθενται για την έρευνα για πρώτη φορά πολύ μεταγενέστερα, κατά τον 2ο αι. μ.Χ. Πιθανώς εξηγείται με την ρητή εχθρικήτητα προς την βεδική παράδοση και προς κάθε πίστη σε θεούς ότι δεν σώθηκε τίποτε από τα έργα του C. και είναι γνωστός από μνείες μόνο. Με την άρνηση του παντός θείκου, ο C. ξεπέρασε τον E. αφού ο τελευταίος, όπως αναφέρει ο Sinha πολύ σωστά, πίστευε στην ύπαρξη των θεών, απλώς, θα προσθέταμε, οι θεοί γι' αυτόν ζούσαν ατάραχοι στα "μετακόσμια" (*intermundia*). Αυτή η αντίληψη αντικατοπτρίζεται και στον "κήπο" του E. και στην αρχή του "λάθε βίωσας". Πιστεύεται ότι οι απόψεις του C. μπορεί να επηρέασαν τον E., ωστόσο ο Sinha αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο και αναζητεί τους λόγους των ομοιοτήτων στις κοινωνικές εξελίξεις: και στις δύο περιπτώσεις επρόκειτο για κρίση των παραδοσιακών αστικών κέντρων και για διαμόρφωση νέων κοινωνικών πλαισίων. Και οι δύο φιλοσοφικές σχολές πιθανόν να αποτέλεσαν αντίδραση κατά των ραγδαίων κοινωνικών εξελίξεων της εποχής τους καθώς επίσης του χάους που τις συνόδευε (σ. 107). Το τεύχος ολοκληρώνεται από βιβλιογραφική στήλη όπου ο A.K. Singh¹⁴ παρουσιάζει και τα *Graeco-Indica* (σ. 127).¹⁵ Τέλος, θα προσθέταμε ότι ο σεβασμός που αισθάνεται κανείς για το θέμα αλλά και η σημασία του τελευταίου καθώς επίσης του περιοδικού - ευχαρίστως θα θέλαμε να συμφωνήσουμε με τον Anura Pande, βλ. ανωτ. - θα επέβαλλαν κατά την γνώμη μας μεγαλύτερη εκδοτική φροντίδα: τα τυπογραφικά λάθη είναι πολυάριθμα και καμιά φορά ενοχλητικά όπως "Ploutrachos" (σ. 24) αντί "Ploutarchos" ή "Xeres" αντί "Xerxes" (σ. 87).

II: Ο δεύτερος τόμος δημοσιεύθηκε το 1992 και έχει 7 αυτοτελείς συμβολές. Η πρώτη εξ αυτών είναι το κείμενο του προεδρικού λόγου του A.K. Narain¹⁶ (συγγραφέα ενός κλασικού βιβλίου, 1957) σε συνέδριο της εταιρείας ISGARS το 1991: "Approaches and perspectives" (σσ. 5-34). Είναι αυτονόητο ότι η ιστορική μελέτη των σχέσεων Ελλήνων και Ινδών ή μιας περιοχής όπως η Βακτριανή έχουν δύο δυνατές προσεγγίσεις και οι τόνοι δεν τοποθετούνται πάντοτε στο κέντρο με μαθηματική ακρίβεια. Ο N., ως Ινδός, υπερασπίζεται τις δικές του θέσεις. Ο λόγος του όμως φανερώνει βαθιά γνώση ανατολικής και δυτικής ιστορίας, την οποία ξέρει να πλαισιώνει ακόμη και φιλοσοφικά, καθώς επίσης μεθόδου. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι σσ. 26 και 28-30. Η Sukumari Bhattacharji¹⁷ δημοσιεύει ενδιαφέρουσα μελέτη αναφορικά με την μυθολογική μορφή της Αυγής, κάνοντας σύγκριση μεταξύ ελληνορωμαϊκών και ινδικών ποιητικών χωρίων: "The image of Dawn in the Indo-Graeco-Roman mind" (σσ. 35-44). Είναι αξιέπαινη ότι ασπάζεται την ινδοευρωπαϊκή (IE) διάσταση (σσ. 37-38.41.42). Η ελληνική θεότητα Ηώς (γλωσσικά, προσθέτουμε, συγγενής με την αντίστοιχη Ινδή *Uṣas*), όπως η Ινδή θεά, φορά κόκκινο ένδυμα και είναι πολύανδρη, αλλά και αρκετά σκληρή απέναντι από τους θνητούς εραστές της (σσ. 38 κεξ.). Το μυθολόγημα ενέπνευσε ποιητές όπως τον Keats (σ. 42).¹⁸ Ο Liu Yingsheng¹⁹ ("Indirect

¹⁴ Senior Research Fellow, Dept. of Ancient History & Culture, Rohilkhand University, Bareilly (Ινδία).

¹⁵ Εκτενέστερα πραγματεύεται το βιβλίο ο Shyam Bihari Lal στο *IHR* 22, 2005: 318-322.

¹⁶ Varanasi (Μπενάρες, Ινδία).

¹⁷ Calcutta (Ινδία).

¹⁸ Η S. B. έχει μια αρκετά σημαντική συγγραφική δραστηριότητα. Το γνωστότερο ίσως έργο της είναι *The Indian Theogony* (London, C.U.P., 1970). Ευχαριστώ την Miriam Robbins Dexter (UCLA), ερευνήτρια μυθολογικών θεμάτων, η οποία επέστησε την προσοχή μου σ' αυτό το βιβλίο σε e-mail (21.11.2007). Η ίδια ασχολήθηκε με την θεματική της αυγής σε

Graeco-Roman influence on Chinese Muslims", σσ. 45-57) εξετάζει ελληνορωμαϊκά πολιτισμικά στοιχεία τα οποία έφθασαν στην Κίνα, από περσοαραβικές πηγές, με μογγολική μεσιτεία. Είναι ενδιαφέρον να συναντήσουμε κινεζικές μεταγραφές ονομάτων όπως "Arastatalis" (Αριστοτέλης, σ. 46), "Abuqrat" (Ιπποκράτης, σ. 49), "Uqlidas" (Ευκλίδης, σ. 52) αλλά και επιστημονικών όρων όπως "usturlab" (αστρολάβος, σ. 54). Τέτοια ονόματα αποδεικνύουν, γράφει ο L. Y., ότι συνυπήρχαν δύο ειδών επαφές μεταξύ Κίνας και Μεσογείου κατά τον Μεσαίωνα, άμεσες και έμμεσες. Οι τελευταίες αφορούσαν κυρίως στον επιστημονικό χώρο. Ακολουθεί σύντομη αλλά μεστή ανακοίνωση του B.N. Mukherjee ("The Stathmoi Parthikoi and the Greek culture in Archosia", σσ. 58-60). Οι "Σταθμοί Παρθικοί" αποτελούν σύντομη μελέτη του Ισιδώρου Χαρακηνού (1ος αι. π.Χ. - 1ος αι. μ.Χ.). Με τον όρο εννοούνται στάσεις κατά μήκος εμπορικού δρόμου της Παρθίας, χρονολογικά - στην άποψη του συγγραφέα - μεταξύ 26 και 1 π.χ.²⁰ Στο κεφάλαιο 19 (όχι 18 όπως σημειώνει ο M.) αναφέρεται η Αραχωσία την οποία οι Πάρθοι ονόμαζαν "Ινδική Λευκή". Αναφέρεται επίσης η Αλεξανδρόπολις (sic) ως "Ελληνίς" πόλις (στην περιοχή του Kandahar του σημερινού Αφγανιστάν) η οποία και ήταν η τελευταία μεγάλη πόλη της αυτοκρατορίας των Πάρθων πριν από την μεθόριο. Ο συγγραφέας συμπεραίνει ότι η πόλη καθώς επίσης η περιοχή θα είχαν "λευκό" πληθυσμό (=Ελληνες, και ίσως επίσης μικτό λαό). Μεταξύ των κατοίκων πρέπει να υπήρχαν Ινδοέλληνες αφού στο κείμενο του Ισιδώρου γίνεται μνεία για "κήδο" (=επιγαμία), πράγμα που είναι γνωστό και από άλλες πηγές. Μακροσκελής και σημαντική είναι η επισκόπηση του Paul Le Valley²¹ ("What did the Gymnosophists believe?", σσ. 61-84). Τόσο η μορφή των γυμνοσοφιστών, για τους οποίους ήδη έχει γίνει λόγος, όσο και αυτή του Μεγάλου Αλεξάνδρου ενέπνεαν την λαϊκή φαντασία διά των αιώνων. Δεν είναι παράξενο λοιπόν ότι αυτά τα δύο θέματα δημιούργησαν μακροχρόνια παράδοση όπου εμπλέκεται ακόμη και ο ανερχόμενος χριστιανισμός. Ο L. V., προσπαθώντας να ανιχνεύσει σε όλα αυτά τον ιστορικό πυρήνα, επιβάλλει κριτική ακόμη και σε συγγραφείς όπως τον Πλούταρχο και τον Στράβωνα. Αντίθετα όμως με την σήμερα κρατούσα άποψη θεωρεί ότι ο Ονησίκριτος, ένας από τους συντρόφους του Μ. Αλεξάνδρου, μπορεί να είναι κάπως πιο αξιόπιστος ενώ τροποποιεί την "πρωτοτυπία" του σκεπτικιστή Πύρρωνος, ο οποίος - και αυτό είναι γνωστό - είχε μελετήσει τους γυμνοσοφιστές (σ. 63). Οι επόμενες σελίδες αφιερώνονται στον προβληματισμό που επιγράφεται "Από τον Sañjaya στον Πύρρωνα". Οι απόψεις του πρώτου είναι γνωστές από βουδιστικά κείμενα (και άρα η μορφή του προηγείται της εμφάνισης του βουδισμού) και εντάσσονται στο πλαίσιο των "αρνητικών συστημάτων". Ο αρνητισμός του έγινε γνωστός στην φιλοσοφία ως το "τετράλημμα" (quadrilemma). Άλλα σημαντικά ονόματα της ίδιας προσέγγισης είναι ο Nāgārjuna και ο Śaṅkara (8ος - 9ος αι. μ.Χ.). Το τετράλημμα, σε απλή διατύπωση, έχει την εξής δομή: "1, είναι, 2, δεν είναι, 3,

---

αρκετά γραπτά της, τόσο ως κεφάλαια βιβλίων ή συλλογικών έργων όσο και μονογραφικά. Για παράδειγμα: M. Robbins Dexter, "Dawn and Sun in Indo-European myth: gender and geography", in: *Studia Indogermanica Lodziensia* (SIGL) II, 103-122 (Łódź 1998).

¹⁹ Dept. of History, Nanjing University, Nanjing (Κίνα).

²⁰ Ο Mukherjee χρησιμοποιεί το βιβλίο του W.H. Schoff (*Partian Stations by Isidore of Charax*, 1914). Η βασική έκδοση του εν λόγω κειμένου είναι αυτή του C. Müller (*GGM* I, 1855: pp. 244-254) που χρησιμοποιεί και ο Schoff. Υπάρχει νεότερη έκδοση του τελευταίου (Chicago, Ares Publishers, 1976). Η εικ. στη σ. 45 αυτής της έκδοσης παρομοιάζει τους "σταθμούς" με περσικά караβάν-σαράι.

²¹ Tallahassee, Fla. (ΗΠΑ).

και είναι, και δεν είναι, 4, ούτε είναι, ούτε δεν είναι". Η κατασκευή έγινε γνωστή στην ινδολογία με την ονομασία "the Four-Cornered Logic of Sanjaya" έχοντας τους τελεστές "yes, no, both, neither".²² Τέτοια φιλοσοφική στάση φαίνεται πως ήταν άγνωστη στην Ελλάδα κατά την εποχή του Αλεξάνδρου μολονότι ο Αριστοτέλης, προηγουμένως, είχε υπολογίσει στην λογική του τέσσερις θεωρητικές περιπτώσεις για να καταλήξει στη συνέχεια στην δυαδική φύση της προσέγγισης των προβλημάτων. Ήταν ο Πύρρων (360-270 π.Χ.) ο οποίος εισήγαγε κάτι ανάλογο καταλήγοντας στην *αταραξία* και στην πλήρη άρνηση. Στόχος του δεν ήταν τόσο η εύρεση των σωστών ανταποκρίσεων όσο η αποφυγή τυχόν λανθασμένων απαντήσεων. Αυτός ο στόχος εξηγεί επίσης την ασυνήθιστη κάπως για τον δυτικό άνθρωπο επιλογή του (σσ. 66-67). Ο L. V. επίσης θεωρεί αποδεδειγμένο ότι οι γυμνοσοφιστές πήραν από τον Sañjaya όχι μόνο το σκεπτικό τους αλλά επίσης και άλλα εξωτερικά χαρακτηριστικά (σ. 68). Η υπόλοιπη μελέτη λαμβάνει υπ' όψιν την εξέλιξη της φιλοσοφίας των γυμνοσοφιστών και την προσέγγισή της με τον τζαϊνισμό (Jainism)²³ με αποτέλεσμα να προστεθεί στο τετράλημμα και ο υποθετικός λόγος. Ο συγγρ. αναφέρει εν προκειμένω και το ελλ. μόριο "τάχα" που σήμαινε 'ίσως ναι, ίσως όχι' (σσ. 72-73). Στην προσπάθειά του να προσδιορίσει το σκεπτικό των γυμνοσοφιστών, ο L. V. παρατηρεί ότι δεν απαντά στις ελληνικές πηγές η παρατήρηση οι γυμνοσοφιστές να είχαν ποτέ υπόψη τους την κατά τα άλλα γενική ινδική αντίληψη της μετεμψύχωσης. Πράγματι, οι γυμνοσοφιστές φαίνεται να μπορούν να τοποθετηθούν, πολύ περισσότερο, ανάμεσα στον τζαϊνισμό και το ρεύμα που ονομάζεται Lokāyata, μια οιονεί υλιστική-ηδονιστική φιλοσοφία η οποία απέρριπτε την μετεμψύχωση.²⁴ Συγκρίνοντας τη στάση του Διογένη και των Ελλήνων κυνικών με αυτή των γυμνοσοφιστών προκύπτει ότι οι πρώτοι αποτελούσαν, διαφορετικά από τους Ινδούς, αστικό φαινόμενο ώστε ακόμα και ο σκύλος στον οποίο αναφερόταν ο Διογένης να εννοούσε κατοικίδιο ζώο σε μια πόλη (σ. 77). Συμπερασματικά, διαβάζουμε ότι οι γυμνοσοφιστές πρέπει να θεωρηθούν ως εκπρόσωποι συγκεκριμένου υλιστικού-αγνωστικιστικού ρεύματος μεταξύ τζαϊνισμού και Lokāyata η οποία, κατά την εποχή του Αλεξάνδρου, βρισκόταν ήδη καθ'οδόν προς την εξαφάνιση (σ. 78). Ακολουθεί η μελέτη του Arora ("Understanding Greek nomenclatures in classical accounts of India", σσ. 85-96). Προλαβόντως, αξίζει να επισημανθεί ότι, στην άποψη του Α., οι ελληνικές εκθέσεις για την Ινδία κρίνονται ανεκτίμητες, αφού οι Ινδοί έδιναν πολύ μικρότερη σημασία στις ιστορικές λεπτομέρειες. Για αυτό το λόγο τονίζεται και δύο φορές ότι η μελέτη των αρχαίων ελληνικών έχει ξεχωριστή σημασία (σσ. 85,94). Κάποιοι όροι που εξετάζει και σχολιάζει ο Α. είναι οι "καλός", "πόλις", "γράμματα" κλπ. Αναφορικά με τον πρώτο καταλήγει

²² Στις φιλοσοφικές προσεγγίσεις είναι γνωστοί οι όροι "quadrilemma" ή "tetralemma", ενώ στην βουδιστική φιλοσοφία χρησιμοποιείται ο όρος "catuskoti" (δηλ. το "Quadruple Negation"). Για το όλο ζήτημα και τα ονόματα που αναφέραμε πβ. Chaitanya 1977: 134 κεξ., και ακόμη σσ. 15.148.154.407-408 κλπ. Ο L. V. λαμβάνει υπ' όψιν πλούσια ελληνική βιβλιογραφία. Ίσως αρκεί να αναφέρουμε ότι για το τετράλημμα παραπέμπει στον Σέξτο Εμπειρικό: "Πυρρώνειοι Ὑποτιπώσεις" 2, 86, αλλά και στα "Πρὸς μαθηματικούς" 7, 32, και "Πρὸς λογικούς" 32, 242-243 του ιδίου (= Adv. Math. 7.32, 7.242, 7.243-244 αντιστοίχως). Ο Σ. Ε., βέβαια, ερμηνεύει το τετράλημμα ως ενός είδους κατάφαση και τριών ειδῶν αρνήσεις.

²³ Για την έννοια βλ. Chaitanya 1977: 115-116. Από την ελληνική βιβλιογραφία πβ. Βελισσαρόπουλο 1992: 347 κεξ. Εδώ αρκεί να παρατηρήσουμε ότι κύριος στόχος των τζαϊνιστών ήταν η επίτευξη της πλήρους θωράκισης τόσο απέναντι από θετικές προκλήσεις (όπως η ηδονή) όσο και από αρνητικές (όπως ο πόνος).

²⁴ Για το Lokāyata πβ. Chaitanya 1977: 136-137 και Βελισσαρόπουλο 1992: 361.

στο συμπέρασμα ότι αυτός δεν μπορεί να αναφέρεται στην εμφάνιση μόνο και να σημαίνει "ωραίος". Θα προσθέταμε ότι η σημασιολογική μετατόπιση που προλαμβάνει και το νεοελληνικό σημασιολογικό πεδίο της λέξης παρατηρείται ήδη στα αρχαία ελληνικά.²⁵ Στην παράλληλη εξέταση των όρων που αντικείμενο έχουν την κοινωνική οργάνωση (σσ. 88-90) θα προσθέταμε ότι η ετυμολογικά συγγενής λέξη του "πόλις" είναι το *rūr* που χρησιμοποιείται στην Ινδία μέχρι και σήμερα. Όσον αφορά στην λέξη "γράμματα", ο Α. διευκρινίζει ότι ο γραπτός λόγος, παρά την προτίμηση για την προφορικότητα, υπήρχε και στην αρχαία Ινδία, και διορθώνει μια λανθασμένη ερμηνεία ενός χωρίου με πηγή τον Μεγασθένη: η φερόμενη έλλειψη της εγγραμματοσύνης εννοεί, στη συγκεκριμένη περίπτωση, τα γραπτά νομικής φύσεως και αυτό γιατί η ύλη που χρησιμοποιείται ως φορέας γραφής ήταν φθαρτή, π.χ. το ύφασμα. Είναι ενδιαφέρον να μάθουμε (σ. 91) ότι ο Pāṇini, γραμματικός του 5ου αι. π.Χ. καταγόταν από το Śālātur.²⁶ Τέλος, δεν μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε με τον συγγραφέα όταν τονίζει ότι η αποκλειστική χρήση μεταφράσεων στην ιστορική έρευνα είναι ριψοκίνδυνη ("The reliance on translation is risky", σ. 94): αποτελεί αυτονόητη φιλολογική αρχή η αναζήτηση και η ερμηνεία των πηγών στην πρώτη τους μορφή, εν προκειμένω η μελέτη των αρχαίων ελληνικών και των λατινικών κειμένων. Οι μεταφράσεις, πολύ περισσότερο, πρέπει να έχουν βοηθητικό ρόλο, όταν χρειασθεί, κατά την ερμηνεία των πηγών. Τη σειρά των μελετών κλείνει αυτή του Osmund Borearachchi ("Elephant-headed Ganesha or Zeus-Mithra?", σσ. 97-122), ένα θέμα για το οποίο ο Β. έδωσε και διάλεξη (βλ. σ. 127). Ο Β. αποδεικνύει ότι μια ερμηνεία του K. Narain, και πριν από αυτόν του Agha Inayat Ali Shah, σύμφωνα με την οποία παράσταση του Ganesha²⁷ εμφανίζεται για πρώτη φορά τον 1ο αι. μ.Χ. σε νομίσματα είναι παρερμηνεία αντιγραφών χαμηλής ποιότητας. Συγκεκριμένα, παρερμηνεύθηκε η πτύχωση φορέματος της θεότητας Διός-Μίθρα. Το χρονολογικό πλαίσιο της αναζήτησης παρέχουν Έλληνες μονάρχες της Ανατολής όπως οι Ηλιοκλής Δίκαιος (2ος αι. π.Χ.), Ευκρατίδης, βασιλιάς της Βακτριανής (περί το 175 π.Χ.), και Ερμαίος Σωτήρ, ο τελευταίος Έλληνας βασιλιάς στην Ανατολή (1ος αι. μ.Χ.). Ο τόμος κλείνει με βιβλιοπαρουσιάσεις από τον A.K. Singh, και διάφορα νέα. Ανάμεσα στα βιβλία το πιο σημαντικό θεωρείται αυτό του Borearachchi ("Monnaies greco-bactriennes et indo-grecques. Catalogue raisonné", 1991). Ο Β. απέδειξε, διαβάζουμε, ότι η ελληνική ηγετική παρουσία συνεχίστηκε στο Ανατολικό Punjab - ως η τελευταία παρουσία - μέχρι και το 10 μ.Χ. και ότι η αιτία της πτώσεως υπήρξε η επιδρομή των Σακών (Σάκαι, Śaka, ανατολικός ιρανικός λαός, σ. 124). Αυτό το βιβλίο έχει επίσης βραβευθεί. Ανάμεσα στα νέα μαθαίνουμε ότι το πρώτο συνέδριο της ISGARS έγινε τον Νοέμβριο 1991 στο Rohilkhand University και ακολούθησε η δημοσίευση του πρώτου τόμου του Yavanika. Επίσης τονίσθηκε η ανάγκη ίδρυσης Κέντρου Ελληνικών Σπουδών ενώ ο O. Guillaume, εκ μέρους της Γαλλικής Πρεσβείας, παρατήρησε ότι η Δύση μελετά την Ανατολή εδώ και πολλά χρόνια. Καιρός

²⁵ Κατά την άποψη του γράφοντος έτσι ερμηνεύεται η λέξη π.χ. στο ομηρικό χωρίο "ὥς μοι καλὰ τὸν οἶτον ἀπότμου παιδὸς ἔνισπες" (Ιλ. 24, 388). Μετά, όπως δείχνει η φράση "ὁ καλὸς ποιμὴν", η σημασιολογική μεταβολή είναι πλήρης στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους (πβ. Ιωάν. 10.11 και 10.14).

²⁶ Κοντά στα Τάξιλα, μεταξύ Ινδού και Υδάσπη ποταμών, χωριό σήμερα, πανεπιστημιούπολη στην εποχή του Ρ.

²⁷ Ο Ganesha, δημοφιλής ελεφαντοκέφαλος θεός, είναι γιος του Θεού Shiwa. Για την μορφή του βλ. Williams 2003: 132-135.

είναι και η Ανατολή να αρχίσει να μελετά τη Δύση και να δώσει τις δικές της ερμηνείες (σσ. 125-126).

III: Ο τρίτος τόμος δημοσιεύθηκε το 1993 με οκτώ αυτοτελείς συμβολές. Η S. Bhattacharji ("Some common mythological motifs in Greece and India", σσ. 3-12), όπως και στον προηγούμενο τόμο, συνεξετάζει μυθολογικά μοτίβα παραχώρησης, θα λέγαμε, ενός μέρους της ζωής από άντρα σε γυναίκα ή αντίστροφα, μεταξύ συζύγων ή αγαπημένων προσώπων, ορώμενης σε ινδοευρωπαϊκό πλαίσιο αλλά και σε αυτό της Εγγύς και της Μέσης Ανατολής. Η αρτιότερη σχετική ιστορία είναι ίσως αυτή της Άλκηστης και του Αδμήτου, πηγή εμπνεύσεως ποιητών (όπως Ευριπίδης) και άλλων καλλιτεχνών, όπου η γυναίκα προθυμοποιείται να παραχωρήσει μέρος της ζωής της για να επιστρέψει ο δεύτερος από τον Κάτω Κόσμο. Η ιστορία παραλληλίζεται με αυτή των Ruru και Pramadvarā της Mahābhārata και των Behula και Lakhindar μεσαιωνικής βεγγαλικής παράδοσης. Ότι δεν πρόκειται για τυχαίες συμπτώσεις δείχνει σειρά κοινών δομικών παραγόντων, όπως το γεγονός ότι ο θάνατος προκαλείται από δάγκωμα φιδιού και η εξιλέωση των θεών γίνεται με μέσο τη μουσική και το χορό. Άλλες ιστορίες, περισσότερο ή λιγότερο συναφείς, που συγκρίνονται, είναι αυτή των Ορφέα και Ευρυδίκης, Κάστορος και Πολυδεύκεος. Από την Ανατολή προσλαμβάνονται οι μύθοι των Baal και Anat, Dumuzi και Inanna.²⁸ Ως κριτική, προσθέτουμε ότι αφού η συγγραφέας αναφέρει τον C.G. Jung (σ. 5), ξενίζει ότι δεν γράφει τίποτε παραπάνω εκτός από το όνομα και το γνωστό "συλλογικό ασυνείδητο". Θα ήταν συναρπαστικό να βλέπαμε πώς εφαρμόζεται η διδασκαλία του Jung (αλλά και του Kerényi ο οποίος δεν αναφέρεται) στα εν λόγω μυθολογήματα. Εάν το όνομα Άδμητος προέρχεται από το επίθετο ἄδμητος 'αδάμαστος, ανύπαντρος' δυνατόν να αναζητηθούν επίσης μεγαλύτερα ινδοευρωπαϊκά βάθη, ενδεχομένως κοινά. Αφενός ίσως ο Άδμητος να ήταν αρχικώς γυναικεία μορφή, αφετέρου η λέξη συνδέεται με βεβαιότητα με το σανσκριτικό ρήμα *damáyati* 'δαμάζω'.²⁹ Τέλος, πρέπει να ψέγουμε τον τρόπο παραθέσεως των κλασικών χωριών: η ένδειξη των σελίδων κάποιας έκδοσης (όπως λ.χ. στη σ. 12, σημ. 20) δεν πληροφορεί! Ενδεικνύται η παραδοσιακή χρήση των κεφαλαίων και των παραγράφων ή σειρών κάποιου κειμένου. Ρόλο-κλειδί παίζει το φίδι και στη συναφή μελέτη του F. Diez de Velasco³⁰ ("Serpentine power in Greece and India", σσ. 13-31). Ο συγγρ. εφαρμόζει τη συγκριτική μέθοδο όπως ανακοινώνει και ο ίδιος (σ. 13), ωστόσο αποστασιοποιείται από τα εμφανή οφέλη που θα εξασφάλιζε τέτοια προσέγγιση (σσ. 24-26). Από την ελληνική μυθολογία εξετάζει τις μορφές των Μελάμποδος, Τειρεσία, Βράγχου, Ερμή και της Γοργώς ενώ από την ινδική παράδοση αναλύει την ταντρική φιλοσοφία.³¹ Κοινό στοιχείο μεταξύ Μελάμποδος (ιατρομάντεως, προφήτου) και Τειρεσία (μάντεως, προφήτου) είναι ότι απέκτησαν τις ικανότητές τους μέσω κάποιας επαφής με φίδια. Επίσης, οι λιγότερο γνωστές μεταμορφώσεις φύλου του τελευταίου έχουν σχέση με φίδια (με τις οφιοειδείς ενέργειες, *serpentine power*). Η περίπτωση του Βράγχου είναι

²⁸ Η ιστορία των δύο τελευταίων μορφών ίσως να έχει σχέση περισσότερο με τον *ιερό γάμο* (πβ. Freydank et al. 1978: 186).

²⁹ Για την γλωσσολογική διάσταση πβ. Euler 1979: 127, EWAia I 698 (λ. DAM) και DELG 250-251.

³⁰ Universidad de la Laguna, Islas Canarias (Ισπανία).

³¹ Για την έννοια πβ. Chaitanya 1977: 155-156, Βελισσαρόπουλο 1992: 156 κεξ., Williams 2003: 279-280. Προσθέτω ότι το ελληνικό κοινό είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει την "Εισαγωγή στη φιλοσοφία της Τάντρα", μαθήματα του Δ. Βασιλειάδη στο Κέντρο Διαπολιτισμικών Σπουδών στην Αθήνα, μεταξύ 16.11.07 και 21.12.07.

διαφορετική αλλά η δομική προσέγγιση δύναται να προσθέσει τα στοιχεία που έχουν εκλείψει από την ελληνική παράδοση (σ. 16). Ακολουθεί η λεπτομερής παρουσίαση του ταντρισμού (σσ. 16-20) το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του οποίου, στην προκειμένη περίπτωση, είναι ίσως οι τρεις *nāḍīs* ('κανάλια') που συνδέουν μέσω των *cakras* ('κέντρων', επί λέξει "τροχών") τα κάτω μέρη του σώματος με τον εγκέφαλο με στόχο την μεταβίβαση ακριβώς των εν λόγω οφιοειδών ενεργειών. Προκύπτει, με άλλα λόγια, ο *συστηματικός* ρόλος των ενεργειών οι οποίες παρουσιάζουν έναν κάπως τυχαίο χαρακτήρα στην ελληνική μυθολογία. Επίσης, οι ετεροφυλοφιλικές και οι ομοφυλοφιλικές πρακτικές έχουν στενή σχέση με τις εν λόγω ενέργειες. Συνεξετάζεται η ομοφυλοφιλία και η ετεροφυλοφιλία στην Ελλάδα και στην Ινδία τόσο σε σχέση με τις μαντικές πράξεις όσο και γενικότερα (σσ. 21-22). Ο συγγρ. προτείνει το *κηρύκειον* του Ερμή το οποίο παριστάνεται ως περιπλεκόμενα φίδια να είναι συναφές με τα τρία περιπλεκόμενα *nāḍīs* του ταντρισμού ενώ ο Ερμής αποτελεί τον κατ' εξοχήν μετακινούμενο θεό, χαρακτηριστικό το οποίο αντιστοιχεί στις μεταβιβάσεις-μεταμορφώσεις που θέτει το ινδικό φιλοσοφικό ρεύμα. Ο *επιτέρμιος* Ερμής είναι ο θεός των "τερμάτων", των "συνόρων", των "ορίων", είναι υπεύθυνος για τα εδάφη των πόλεων, είναι ο κήρυκας των θεών αλλά και ψυχοπομπός (μεσιτεύει μεταξύ των τριών επιπέδων του μυθικού κόσμου), είναι και προστάτης των κλεφτών (εκπροσωπεί τους περιθωριακούς της κοινωνίας) και, τέλος, ο υιός του είναι ο Ερμαφρόδιτος. Ο συγγρ. ενισχύει τις θέσεις του με εικονογραφικό υλικό (σσ. 18.25). Ως τελευταία, εξετάζεται η μυθική μορφή που λέγεται Γοργώ, τρεις αδελφές για την ακρίβεια, η μία εκ των οποίων, η Μέδουσα, είναι ειδικά γνωστή: έχει *φίδια* στο κεφάλι της αντί για μαλλιά. Σημειωτέον ότι στην παλαιότερη εικονογραφία το γένος της Γοργώς είναι απροσδιόριστο. Κάπως απογοητευτική είναι η θέση που παίρνει ο συγγρ. στα συμπεράσματά του. Αποκλείει μεν σωστά, κάθε δυνατότητα δανεισμού, ωστόσο, παρά την υποδειγματική, θα λέγαμε, συγκριτική-δομική προσέγγιση, θεωρεί ότι τα στοιχεία είναι ανεπαρκή για να υποθέσουμε κοινή πηγή. Πρέπει να έχουμε υπόψη μας, γράφει, "όμοια σχήματα που χαρακτηρίζουν εξαιρετικά θρησκευτικά βιώματα" (σ. 27). Τέτοια θέση δεν πείθει ιδιαίτερα. Δεν διευκρινίζεται ποια να είναι τα "εξαιρετικά βιώματα" (είναι τα όσα έλαβε ο συγγρ. υπ' όψιν;). Ο συγγρ. αντιφάσκει επίσης στον εαυτό του αφού υποστηρίζει ότι "διάσπαρτα" ελληνικά στοιχεία αποκτούν, μέσα από την συνεξέταση, συνεκτικότητα (σσ. 16.24). Προς τι ο τόσος κόπος, λίγα χρόνια μάλιστα μετά τον θάνατο ενός Dumézil, με τη σύγκριση; Προς τι η αναμέτρηση με τα "εξαιρετικά βιώματα" εάν το αποτέλεσμα είναι τόσο μικρόψυχα αρνητικό; Κατά την γνώμη του γράφοντος το αντίθετο συμβαίνει: συντίθεται, όπως έχει γίνει και άλλες φορές (π.χ. στην περίπτωση της λεγόμενης ινδοευρωπαϊκής ποιητικής γλώσσας) ένα σύνολο με σημασία. Η προσφορά της συγκριτικής γλωσσολογίας - χώρος προφανώς μη οικείος στον συγγρ. - και κατ' επέκτασιν της συγκριτικής (ινδοευρωπαϊκής) φιλολογίας, που απέφερε λαμπρά αποτελέσματα, εξακολουθεί να συμβάλλει επίσης *μεθοδολογικά*, είναι δε πολύ πιο σημαντική παρά να επιτρέψει να αγνωηθεί το οπλοστάσιό της ως ερευνητικό εργαλείο.³² Χλωρίδα και πανίδα της Κεϋλάνης είναι το θέμα του D.P.M. Weerakkody³³ ("Sri Lanka's fauna and flora as known to Greek and Latin authors", σσ. 32-54). Η μακροσκελής επισκόπηση

³² Θα επιστούσαμε την προσοχή στο βιβλίο του L. Gourmelen, "Kékrops, le Roi-Serpent", Paris 2004. Πραγματεύεται μερικά συναφή θέματα όπως την Γοργώ, τον Ερμή. Αναφορικά με το φίδι παρατηρεί επανειλημμένως ότι είναι "διφυές" ('double'), π.χ. στις σσ. 108.109.

³³ Dept. of Classical Studies, University of Peradinya (Κεϋλάνη).

έχει τεχνικό χαρακτήρα. Λαμβάνονται υπ' όψιν συγγραφείς όπως Ονησίκριτος, Στράβων, Πλίνιος, Μεγασθένης, Ευστάθιος, Πτολεμαίος, Κοσμάς ο Ινδικοπλεύστης κ.ά., και συμπεραίνεται ότι ενώ τα ζώα παριστάνονται με ζωηρά χρώματα (δεν λείπει και το φανταστικό) πολύ μικρότερη σημασία δίδεται στα φυτά. Σημειωτέον ότι οι εξεταζόμενες περιγραφές επεκτείνονται σε χρονικό διάστημα πάνω από οκτακόσια χρόνια και συχνά συμπληρώνουν αρχαιολογικά και λοιπά στοιχεία που αφορούν στο νησί. Σε θέματα γραφής και γλώσσας αφιερώνεται η μελέτη του Β.Ν. Mukherjee³⁴ ("The use of Greek letters in a mixed script", σσ. 55-57). Πρόκειται για γραπτά μνημεία που ανακαλύφθηκαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνας στο σημερινό Αφγανιστάν και στις γύρω περιοχές. Η γλώσσα δεν έχει ακόμη ερμηνευθεί (κατά μία εκδοχή θα είναι η Καμποτζιανή ή Khmer, ή κάποια περσική διάλεκτος). Η υπόθεση ότι μπορεί να είναι η Σογδική έχει κάποια βάση. Η γραφή προχωρεί από τα δεξιά προς τα αριστερά και εμπεριέχει ελληνικά, αραμαϊκά και άλλα στοιχεία. Ο μικτός χαρακτήρας της γραφής οφείλεται μάλλον στο γεγονός ότι συνέδεε πολλές περιοχές ενώ τα ελληνικά στοιχεία δείχνουν την παρουσία του ελληνισμού στην περιοχή. Μάλλον άγνωστα για τον δυτικό αναγνώστη θέματα εξετάζει ο Ajay Mitra Shastri³⁵ ("Yavanas in Western Indian cave inscriptions", σσ. 58-66). Συγχρόνως όμως αποκαλύπτει και ο ίδιος κάποια έλλειψη γεωγραφικής και χρονολογικής οικειότητας με τα δυτικά πράγματα όταν γράφει για "το νησί Ιωνία της Μικράς Ασίας" και όταν υποθέτει επαφές μεταξύ Ινδών και Ελλήνων "νωρίς" στην Ιωνία και "υστερότερα", την εποχή μετά την εισβολή του Αλεξάνδρου στην Ινδία (σ. 58). Πιθανόν η διαφορά μεταξύ Ιωνίας και των Ιονίων (Ιωνιδων) νήσων να μην είναι τόσο εμφανής από την Ανατολή όσο από την Ελλάδα. Εάν δε με την Ιωνία και με το "quite early" εννοεί προ του Αλεξάνδρου επαφές και άρα αυτές πριν από και κατά την άφιξη των Αρίων στην Ινδία, τότε μάλλον θα χρειασθούν άλλοι άξονες, άλλη ορολογία, άλλες συντεταγμένες. Η μνεία των Yavanas σε πρώιμα σανσκριτικά κείμενα ίσως να είναι ακόμη ένα προς λύση πρόβλημα (βλ. τα όσα σημειώνουμε ανωτέρω με αφορμή το όνομα του βιβλιοκρινόμενου περιοδικού). Με το πρόβλημα, συναρπαστικό όπως και αυτό των Πρωτοελλήνων με το οποίο συγκρίνεται και παραλληλίζεται, έχουν ασχοληθεί αρκετοί επιστήμονες όπως οι Kretschmer, Kammenhuber και άλλοι.³⁶ Ο συγγρ. επικεντρώνεται πάντως στην εποχή Sātavāhana της Κεντρικής και Νότιας Ινδίας (και άρα στους 1ο π.Χ. - 4ο μ.Χ. αι.) όταν οι επαφές της Ινδίας με την Ρώμη και την Μεσόγειο υπήρξαν έντονες. Οι Yavanas στις επιγραφές των βουδιστικών σπηλαίων εμφανίζονται ως πλουσιοπάροχοι δωρητές. Για την έρευνα της προέλευσης των επιγραφών σημαντικές πληροφορίες παρέχει και πάλι ο *Περίπλους της Ερυθράς Θαλάσσης* που αναφέραμε ανωτέρω. Με την βοήθεια του *Περίπλου* μπόρεσε να ταυτισθεί λ.χ. ένα σημαντικό κέντρο (Junnar) με το Μινναγάρ (σ. 63).³⁷ Οι Yavanas εννοούν Έλληνες, όπως αποδεικνύει όμως ο συγγρ. πρόκειται πλέον για εξινδισθέντα πρόσωπα των οποίων τα ονόματα δεν θυμίζουν τίποτε ελληνικό. Μόνο ο χαρακτηρισμός Yavana πληροφορεί για την καταγωγή τους. Πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση - γλωσσικά και ιστορικά - είναι αυτή του

³⁴ Calcutta (Ινδία).

³⁵ Nagpur (Ινδία).

³⁶ Για τους Πρωτοέλληνες πβ. Sakellariou 1980, για το ινδικό στοιχείο εκτός Ινδίας βλ. Kretschmer 1943 και άρθρα όπως "Sindoi", "Sindica civitas" κτλ. στην Realenziklopadie, A. Kammenhuber, "Die Arier im Vorderen Orient" (1968) κτλ.

³⁷ Περίπλους 38(3).41(6).

Indrāgnidatta, υιου του Dharmadeva (σσ. 59.64). Από τα ονόματα είναι σαφές ότι επρόκειτο για οπαδούς της βεδικής παράδοσης (το όνομα του υιου αποτελεί σύνθετο των Indra, πολεμοχαρούς θεού των βεδικών χρόνων, και Agni, θεού της φωτιάς ο οποίος στα πιο αρχαία χρόνια συγκαταλεγόταν μεταξύ των πλέον σημαντικών, ενώ το -datta είναι συγγενές με το ελλ. δότης. Συμπεραίνεται ότι οι Yavana υπήρξαν μεγάλοι δωρητές προς τις βουδιστικές κοινότητες της Δυτικής Ινδίας με κίνητρα όμως λιγότερο θρησκευτικές και περισσότερο πολιτισμικές καθώς επίσης πολιτικοοικονομικές (σ. 65). Ο Alok Tripathi³⁸, υποβρύχιος αρχαιολόγος, γράφει για αμφορείς τους οποίους βρήκε και ερεύνησε ο ίδιος ("Amphorae from Elephanta Island: fresh evidence of westerly trade", σσ. 67-74). Η νήσος Elephanta (με την παλαιότερη ονομασία Gharapuri), κοντά στη σημερινή Βομβάη, αν και δεν αναφέρεται σε αρχαία κείμενα, φαίνεται να έπαιζε πολύ σημαντικό ρόλο κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους στο εμπόριο με την Ρώμη. Στην Ινδία, μέχρι περίπου τον 7ο αι. μ.Χ. εθεωρείτο "χρυσή νήσος" (σ. 73). Οι αμφορείς που βρήκε ο Tripathi ομαδοποιούνται σε 4 κατηγορίες και εικάζεται ότι τους χρησιμοποιούσαν κυρίως για την μεταφορά οίνου και φρούτων. Παρόμοια ευρήματα προήλθαν από πολλά σημεία της Ινδίας, λ.χ. από το Junnar - Μινναγάρ (βλ. σ. 69) που μνημονεύθηκε ανωτέρω. Αρχαιολογικό είναι επίσης το θέμα του Sunil Gupta³⁹ ("List of explored and excavated early historic sites in India yielding material evidence of Indo-Roman trade", σσ. 75-91). Οι ανασκαφές του Mortimer Wheeler το 1945 στο Arikamedu (Pondicherry, NA-Ινδία) στάθηκαν ορόσημο στην έρευνα των ιστορικών σχέσεων Ινδίας-Ρώμης. Σκιαγραφήθηκε τότε η διαχωριστική γραμμή μεταξύ Βόρειας (ελληνική, ελληνοιστική επίδραση) και Χερσαίας (Peninsular) Ινδίας (ρωμαϊκή επίδραση, όπου "ρωμαϊκή" εννοεί και το Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος, το Βυζάντιο). Ο Gupta παρέχει κατάλογο σημαντικών αρχαιολογικών ευρημάτων με βάση 11 ομοσπονδιακά κρατίδια της Ινδίας (σσ. 79-91). Επισημαίνεται και σε αυτήν την μελέτη η μεγάλη σημασία των αμφορέων (σ. 78). Τα ευρήματα δεν χρονολογούνται πάντα. Τα παλαιότερα φαίνεται να είναι τα νομίσματα του Αυγούστου (όπως από το Dhulikatta, περιοχή Karimnagar, BA του Hyderabad) ενώ αναφέρεται και χάλκινο αγαλματίδιο του Άτλαντος (χωρίς ένδειξη εποχής, σ. 82). Έχει βρεθεί όμως χρυσό νόμισμα και του Αναστασίου Α' (491-518 μ.Χ.) στο Kudavelli (περιοχή Mahbunagar, Andhra Pradesh, νοτίως του Hyderabad). Σημειωτέον ότι η πολιτική του Αναστασίου Α' ήταν να προωθήσει το εμπόριο με τον ανατολικό κόσμο. Επανειλημμένως αναφέρεται και η Arretine Ware ανάμεσα στα ευρήματα. Θα είναι η κεραμική του Αρρητίου της Ετρουρίας, η γνωστή Terra sigillata, που ήταν η σημαντικότερη στην αγορά μεταξύ 50 π.Χ. και 50 μ.Χ. Αυτά τα αγγεία κατέκλυζαν τόσο το δυτικό ρωμαϊκό κράτος όσο και την Παννονία, τα ανατολικότερό του σημείο στην Κεντρική Ευρώπη. Τώρα μαθαίνουμε ότι τα ίδια προϊόντα έφταναν μέχρι και την Νότια Ινδία. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν ως προς τα ευρήματα και το Junnar και η νήσος Elephanta. Η τελευταία μελέτη του τόμου είναι αυτή της Asma Ibrahim⁴⁰ ("Greek rulers in the land of Sind", σσ. 92-100). Στις πρώτες σελίδες της μελέτης, με αφορμή το γεγονός ότι ο ποταμός Ινδός ευρίσκεται στον γεωγραφικό χώρο που σήμερα ονομάζεται Πακιστάν, η συγγρ. προσπαθεί να αποδείξει ότι *αυτή η περιοχή* θα έπρεπε κανονικά να ονομασθεί "Ινδία". Ότι άλλες πληροφορίες δίνει, συμπεριλαμβανομένων και των διαφόρων

³⁸ ASI, Archaeological Museum, Lothal, Ahmedabad (Ινδία).

³⁹ Allahabad Museum, Allahabad (Ινδία).

⁴⁰ Karachi (Πακιστάν).

αναντιστοιχειών μεταξύ παραπομπών και των υποσημειώσεων 2-4, δεν είναι σαφείς. Τι εννοεί όταν παραθέτει κάποιον γράφοντα "Philologists do not know the origin of the word Sindhu" (σ. 92); Εννοεί επίσης γλωσσολόγους; Οι εξηγήσεις που δίνει στη σ. 93 είναι ερασιτεχνικές. Επίσης, αναφορικά με τον εξινδοευρωπαϊσμό της ινδικής χερσονήσου (=έλευση των Αρίων) υπάρχουν ασύγκριτα αρμοδιότεροι από τον R. Browning (σσ. 94-95) το βιβλίο του οποίου πραγματεύεται θέματα του ελληνικού κόσμου. Ενώ, πράγματι, οι εξηγήσεις του ονόματος "sindhu-", απ' όπου τελικά και το "Ινδός", αφήνουν κάποια κενά, ωστόσο πολλά πράγματα είναι γνωστά. Ο Mayrhofer (EWAia II 729-730) δίνει αρκετά καλή επισκόπηση των όσων ξέρει η έρευνα σχετικά ενώ δεν αστόχησε και ο Monier-Williams (πρώτη έκδοση του λεξικού του στα τέλη του 19ου αι.). Το "sindhu-" είτε να εννοούσε 'φυσικό σύνορο' (ποτάμι, θάλασσα) είτε απλώς 'ποτάμι'. Η ρίζα "sindh-" φαίνεται να βρίσκεται σε μεταπτωτική αντιστοιχία με το "sedh-" ('[συγ]κρατώ') και ίσως να σχετίζεται ετυμολογικά και με το ιρλανδικό υδρωνύμιο Shannon. Ο Monier-Williams (1964: 1217.1215) θεωρεί ότι πρόκειται για παράγωγο του "sidh-" ('προχωρώ, πηγαίνω') το οποίο και συνδέει με το sedhati ('πηγαίνω, κινούμαι'). Τέλος, ο Mayrhofer συσχετίζει τη ρίζα με το ελληνικό "εὐθύς, ἴθις", χωρίς να αποκλείει όμως και τη σύνδεση με το "sindhu-" (EWAia II 746).⁴¹ Η κυρίως μελέτη της συγγρ. αρχίζει στη σ. 95 όπου αναφέρονται έξι Έλληνες βασιλείς της περιοχής μεταξύ 260 και 65 π.Χ. και κατηγοριοποιούνται με βάση τα νομίσματά τους που έχουν βρεθεί. Ελέγξαμε τις χρονολογίες που παρέχονται από την συγγρ. σε επιμέρους έργα όπως *Der Neue Pauly*, και καθώς σε πολλές περιπτώσεις παρατηρήσαμε σημαντικές αποκλίσεις, λαμβάνοντας υπ' όψιν επίσης τον γλωσσολογικό ερασιτεχνισμό αλλά και τα καθαρά γλωσσικά λάθη όπως "Ankitou", "Anikatou" (σ. 98, =Aniketou, Ανικήτου) αναγκαζόμαστε να υποθέσουμε κάποια γενικότερη ανεπάρκεια της συγγρ. ως προς το αντικείμενο που εξετάζει. Ο πλήρης έλεγχος της μελέτης δεν είναι όμως του παρόντος. Ας αρκεσθούμε στο να επισημάνουμε τα εξής: οι βασιλείς που εξετάζονται είναι οι Ηλιοκλής (Δίκαιος), Διομήδης (Σωτήρ), Απολλόδοτος, Έπανδρος, Αρτεμίδωρος και Φιλόξενος. Οι πρώτοι δύο κατατάσσονται σε "Δυτικό Οίκο" (δυναστεία) και οι υπόλοιποι σε "Ανατολικό". Οι "Δυτικοί" παρουσιάζουν στα νομίσματά τους τον Δία και τους Διοσκούρους, οι "Ανατολικοί" τον Πάλλαντα και τον Ηρακλή (Pallas and Herakles). Η συγγρ. προτείνει οι εξετασθέντες βασιλείς να ονομαστούν "Indus-Greek rulers". Στο βιβλιοκριτικό μέρος (σσ. 101-105) αναφέρονται τρία βιβλία. Ο A.K. Sinha παρέχει θετική εικόνα για την μονογραφία του J.M. Rist με θέμα τον φιλόσοφο Επίκουρο (1972). Ο U.P. Agora παρουσιάζει το βιβλίο "India in Early Greek Literature" του K. Karttunen (1989) και επισημαίνει ότι ο K. κατάφερε να απελευθερώσει τις ελληνικές εκθέσεις από το μυθικό και το φανταστικό που συγκαλύπτουν συχνά την ιστορική πραγματικότητα του αντικειμένου τους. Ο A.K. Singh γράφει για την μονογραφία του O. Bopparachchi ("Indo-Greek, Indo-Scythian and Indo-Parthian Coins in the Smithsonian Institution", 1993) και παρατηρεί ότι τα αποτελέσματα του B. θα επηρεάσουν την ιστοριογραφία. Ανάμεσα στα Νέα μαθαίνουμε ότι το Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού (Foundation of Hellenic Culture), το 1993, προσκάλεσε κάπου 175 επιστήμονες από το εξωτερικό, μεταξύ τους και τον Καθηγητή Agora. Τους προσφέρθηκε πολιτιστική περιήγηση στο Αιγαίο. Ο τόμος κλείνει με απότιση φόρου τιμής στον Ιωάννη Γεωργιάκη (1915-1993, καθηγητή, νομικό, πολιτικό και τέως πρόεδρο του Ωνασειού Ιδρύματος. Ο γράφων απ' εδώ έμαθε ότι υπήρξε ο Γ. ο οποίος είχε πείσει κάποτε τον Ωνάση να

⁴¹ Όμοια GEW I 716 και DELG 460.

δημιουργήσει το Κοινωφελές Ίδρυμά του (σ. 108) που λειτουργεί και στις ημέρες μας.⁴²

IV: Ο τέταρτος τόμος (1994) ξεκινά με μεγάλη μελέτη του O. Bopparachchi ("Recent discoveries: hoards and finds of ancient coins from Afghanistan and Pakistan", σσ. 3-30). Ο Β. διευκρινίζει ότι τα νομίσματα είναι μεγάλης ιστορικής σημασίας για την ινδο-ελληνική περίοδο. Στα παραγμένα χρόνια 1992-1994 βρέθηκαν μέχρι ίσως τρεις τόνοι (!) χρυσά, αργυρά και χάλκινα νομίσματα, εν μέρει από παράνομες ανασκαφές, από περιοχές της αρχαίας Βακτριανής που αναπτύχθηκαν μετά την εισβολή του Μ. Αλεξάνδρου. Η πιο σημαντική θέση είναι η Ai Khanum⁴³ όπου δεν ήταν άλλωστε η πρώτη φορά που ήρθαν στο φως πολύτιμα ευρήματα. Η πολιτική κατάσταση δεν επέτρεψε στον συγγρ. να επισκεφθεί την περιοχή (σ. 4) και τα όσα εξέτασε αποτελούν μέρος ιδιωτικών συλλογών και προϊόντων προς πώληση στις διάφορες λαϊκές αγορές του Πακιστάν. Ο ίδιος θεωρεί ότι οι αναταραχές της τελευταίας δεκαετίας προξένησαν μεγαλύτερη ζημία στην περιοχή από ό,τι οι νομαδικές επιδρομές από το 145 π.Χ. και μετά. Αναφέρει π.χ. ότι ένας αξιωματικός του έδειξε θραύσμα κορινθιακού κιονοκράνου που εκείνος πήρε ως δώρο από έναν ληστή (looter, σσ. 9-10). Ακολουθεί η συστηματική επισκόπηση δέκα αποθεμάτων (hoards) με το συμπέρασμα ότι ο άνευ προηγουμένου αριθμός των κερμάτων θα ανοίξει κανούργιους ερευνητικούς ορίζοντες (σ. 28). Ο πίνακας στη σ. 25 απαριθμεί 10 Ινδο-Έλληνες και 4 Ινδο-Σκύθες βασιλείς. Πολλά νομίσματα έχουν λεζάντες σε δύο γλώσσες όπως ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ / ΑΝΤΙΑΛΚΙΔΟΥ - Maharajasa jayadharasa / Amtialkidasa (σ. 12). Τέλος, διαβάζουμε ότι το απόθεμα Khauzikhelai στην κοιλάδα του ποταμού Swat (Swāt) έφερε στο φως 800 νομίσματα Ινδο-Ελλήνων βασιλέων (σσ. 11-12).⁴⁴ Ο Arora παρέχει τεχνικής φύσεως επισκόπηση των ζώων της Ινδίας ("Graco-Roman accounts on Indian animal world", σσ. 31-76). Η μέθοδος του συνεπάγεται επαναλήψεις καθώς η επισκόπηση γίνεται μέσα από περιοδολόγηση: 1, κλασική εποχή, εποχή των Αχαιμενιδών, 2α, πληροφορίες των συνόδων του Αλεξάνδρου, 2β, Μεγασθένους και άλλων, 3, Ρωμαϊκή εποχή. Η μελέτη είναι πολύ πλούσια σε παραπομπές (πάνω από 16 σελίδες) σε κλασικά χωρία αλλά και σε επιμέρους βιβλιογραφία. Όπως και περίμενε κανείς, προκύπτει ότι την μεγαλύτερη προσοχή όλων των εποχών απέσπασε ο ελέφαντας ο οποίος και εθεωρείτο ο πιο έξυπνος μεταξύ των ζώων. Κάνει εντύπωση ότι οι οδηγοί των ελεφάντων

⁴² Επί τη ευκαιρία, θα ήθελα να εκφράσω και πάλι τις θερμές ευχαριστίες μου στο Κοινωφελές Ίδρυμα Α. Ωνάση του οποίου ελάμβανα τριετή υποτροφία, ακριβώς επί των ημερών του Ι. Γεωργάκη.

⁴³ Ίδρυση του Μ. Αλεξάνδρου ή κάποιου διαδόχου του. Το ελλ. όνομα είναι άγνωστο. Βρίσκεται στο Αφγανιστάν, στη συμβολή των ποταμών Amu Darya και Kokcha κοντά στα σύνορα της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.

⁴⁴ Ο ποταμός Swāt έχει μεγάλη ιστορική σημασία. Υπήρξε το προωθημένο ορμητήριο για τον Αλέξανδρο στον δρόμο του προς την Ινδία. Διαβάζουμε: "the arduous campaign that brought Alexander and his hardy Macedonian host into Swāt. In the spring of 327 B.C. Alexander, after two years of strenuous fighting in Bactria and Sogdiana, had crossed the Hindukush towards Kābul. There he strengthened the hold he had previously secured upon this part of what is now Afghānistān, and then set out for the conquest of India" (Stein 1996 [1929]: 41). Όλο το κεφάλαιο VI του βιβλίου του Stein (σσ. 41-48), καθώς επίσης πολλά ακόμη σημεία του βιβλίου, αφιερώνονται σ' αυτήν την εκστρατεία. Ο Αλέξανδρος λοιπόν, πέρασε την οροσειρά Hindukush, βορειοδυτικά του Kabul και κατέκτησε την κοιλάδα του ποταμού Swāt. Το όνομα έρχεται από το βεδικό Suvāstu ('ευκατοίκτης') και στα Ελληνικά απαντά ως Σό(υ)αστος. Στην περιοχή ήκμασε μεταξύ 1800 και 1400 π.Χ. σημαντικός αρχαιολογικός πολιτισμός, αργότερα αναπτύχθηκε κορυφαία σημασίας βουδιστικό κέντρο (βλ. J.P. Mallory στην EIEC 558-560, λ. Swāt Culture).

στον κλασικό κόσμο υπήρχαν συνήθως Ινδοί (σσ. 48.55). Ο συγγρ. πραγματεύεται με την δέουσα προσοχή και όλα τα άλλα ζώα όπως φίδια, πιθήκους, τίγρεις κλπ. Ο Suchandra Ghosh⁴⁵ εξετάζει φαινόμενα συγκρητισμού ("Cybele: syncretic development in Ai Khanoum", σσ. 77-79). Η Κυβέλη, η Μεγάλη Μητέρα (Magna Mater) ξεκίνησε την νικηφόρα πορεία της από την Μικρά Ασία. Ανάμεσα στα πολλά χαρακτηριστικά της ήταν και αυτό του πολέμου. Με αυτή τη βάση, μέχρι τον 1ο αι. π.Χ. ταυτίστηκε με την επίσης σύνθετη μορφή της ινδικής Durga. Στην Ai Khanoum βρέθηκε αργυρό έλασμα από τον 3ο αι. π.Χ. που παριστάνει την Κυβέλη μαζί με την Νίκη. Με βάση την ανάλυση του ελάσματος ο συγγρ. προτείνει την ιδέα μιας Κυβέλης Νικηφόρου, θεάς δηλ. που έφερε ευημερία στο βασίλειο. Η ανάλυση του Ghosh δεν βλέπει πιο μακριά από την Ελλάδα στην Δύση. Θα προσθέταμε ότι αληθεύει μιν ότι η Κυβέλη δεν ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στην Ελλάδα η λατρεία της όμως εισήχθη πανηγυρικά στην Ρώμη το 204 π.Χ. (επίσης 3ος αι. π.Χ.!) όπου ταυτίστηκε με την Ρέα.⁴⁶ Ο συγκρητισμός με αυτόν τον τρόπο επεκτείνεται σ' ολόκληρο τον ελληνορωμαϊκό κόσμο, με παρεμβολή επίσης της Ινδίας. Ο A.K. Sinha, τον οποίο συναντήσαμε και στον 1ο τόμο, παρέχει συγκριτική μελέτη της έννοιας του χρόνου στον Πλάτωνα και στα Upanishads⁴⁷ ("The Platonic and Upanisadic concepts of time", σσ. 80-90), ευρίσκοντας ομοιότητες και διαφορές. Η μελέτη είναι αρκετά αφηρημένη και δεν εξηγεί πάντα τις έννοιες που χρησιμοποιεί. Διευκρινίζεται ότι ο χρόνος στον πλατωνικό κόσμο αποτελεί "κινούμενη εικόνα" (moving picture), και ενώ έχει σχέση με την αιωνιότητα, ο ίδιος δεν είναι αιώνιος. Επίσης διευκρινίζεται η θεϊκή φύση του χρόνου και στις δύο κοσμοθεωρίες. Στην αρχαιότερη παράδοση των Upanishads ήταν το *kāla* που σήμαινε τον χρόνο. Ετυμολογικά η λέξη έρχεται από μία ρίζα έχοντας σχέση με την κίνηση. Το *kāla* κατέληξε να δηλώνει την δύναμη που κινητοποιεί τα πράγματα (σ. 82). Είναι διαιρετό και μέρος του, το *varṣa* (κοινώς: 'χρόνος', 'έτος') δημιουργεί τα πάντα και τα πάντα, τανάπαλιν, αναλύονται στο *varṣa*.⁴⁸ Ανάμεσα στις διαφορές τονίζεται ο ορθολογισμός της ελληνικής σκέψης ενώ στους Ινδούς το *kāla* δεν είναι μόνο δημιουργός αλλά και δημιουργήμα (σ. 85). Τέλος, θα παρατηρούσαμε ότι η ελληνική λέξη "επιστήμη" πρέπει να αποδίδεται ή ως "epistimi" ή -καλύτερα στη συγκεκριμένη περίπτωση - ως "episteme", και όχι "epistemi" (σ. 87). Επίσης, ο αγγλικός ελληνόηχος φιλοσοφικός όρος είναι "holistic" και όχι "wholistic" (σ. 84). Επιγραφικό-ιστορικό είναι το θέμα της συμβολής του B.N. Mukherjee ("Palamedes of a Surkh-Kotal inscription", σσ. 91-93). Στο Surkh-Kotal (περιοχή Baglan, Αφγανιστάν), ανάμεσα στα ερείπια ναού κουσανικής⁴⁹ προέλευσης βρέθηκε βακτριανό-ελληνική επιγραφή. Στο ελληνικό μέρος διαβάζουμε "ΔΙΑ ΠΑΛΑΜΗΔΟΥΣ". Ο συγγρ. υποστηρίζει ότι ο κάτοχος του σχετικά σπάνιου ονόματος Παλαμήδης δεν θα ήταν Έλληνας από την Κω (απ' όπου προέρχονται κάποιοι με αυτό το όνομα) αλλά Ινδός της κατηγορίας Dhammayavana (εξελληνισθείς Ινδός). Με Yavana ασχολείται και ο Anamika

⁴⁵ Calcutta (Ινδία).

⁴⁶ Βλ. το άρθρο του J. Krueger στους *Irmscher - Johne* 1979: 308.

⁴⁷ Για την έννοια βλ. Βελισσαρόπουλο 1992: 99 κεξ. και Williams 2003: 285.

⁴⁸ Περίεργος είναι ο παραλληλισμός με την διδαχή περί του *στοιχείου* των Ελλήνων ατομιστών, πράγμα που ο Sinha δεν λαμβάνει υπ' όψιν.

⁴⁹ Πβ. την *Kuṣāna* ή Kushan Empire (1-3ος αι. μ.Χ.), μεγάλο κράτος που συμπεριέλαβε το σημερινό Αφγανιστάν και εκτεινόταν μέχρι την Κοιλιάδα του Γάγγη. Οι *Kuṣāna* πιστεύεται πως ήταν συγγενείς των Τοχάρων. Το κράτος τους υπέκυψε στην κατάκτηση των Σασανιδών.

Roy⁵⁰ ("On the identification of a Yavana artist", σσ. 94-99). Γύρω από την ταύτιση ενός καλλιτέχνη του είδους υπάρχουν δύο δυσκολίες: συχνά το όνομα ενός καλλιτέχνη δεν αναφερόταν καθόλου αν και υπάρχουν εξαιρέσεις όπως κατά την περίοδο των Gupta, δεύτερον το "Yavana" μπορεί να εννοεί απλώς κάποιον ξένο. Η περιοχή που λαμβάνεται υπ' όψιν είναι ταυτόσημη και όμορη με αυτή που πραγματεύθηκε και ο Shastri (βλ. επισκόπηση ανωτέρω), και συγκεκριμένα ο αρχαιολογικός χώρος Amaravati⁵¹ όπου απαντά το όνομα Nāgabū. Ο συγγρ. θυμίζει τις δραστηριότητες και τις δωρεές που αναλύει ο Shastri σε γεωγραφικά συναφείς περιοχές και υποθέτει ότι κάπου κατά μήκος του υψιπέδου Deccan θα υπήρχε μια αποικία Yavana τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Εξετάζοντας παλαιογραφικά, ονοματολογικά και ιστορικά δεδομένα συμπεραίνει ότι ο Nāgabū αναμφισβήτητα υπήρξε πρώτος γλύπτης και πιθανότητα ήταν ένας Yavana (σ. 98). Είναι ενδιαφέρον να συναντήσουμε, ανάμεσα στις λεπτομέρειες, τις ινδικές αντιστοιχίες ελληνορωμαϊκών μυθολογικών ονομάτων όπως Apala (Αθηνά), Timissakesi (Αρτεμις), Tidhani (Diana, δηλ. Σελήνη) (σ. 95). Ο τόμος κλείνει (σσ. 100-101) με την βιβλιοκριτική του Agora με αντικείμενο το *Ancient Rome and India: Commercial and Cultural Contacts between The Roman World and India* (επιμέλεια: Rosa Maria Cimino, New Delhi, 1994). Επισημαίνει ότι το βιβλίο είναι περισσότερο από απλό κατάλογο που συνόδευε δύο μεγάλες εκθέσεις στην Ρώμη και σε κάποιες ινδικές πόλεις αντίστοιχα. Το έργο παρέχει ζωντανή εικόνα της ελληνιστικής εποχής και των εμπορικών αλλά και των πολιτιστικών σχέσεων της Μεσογείου και του ινδικού κόσμου.

Βιβλιογραφικές παραπομπές

- Βελισσαρόπουλος, Δ.Κ.
1992 *Ιστορία της Ινδικής φιλοσοφίας. Από την βεδική ως την σύγχρονη εποχή. Τέταρτη έκδοση. Αθήνα - Ιωάννινα: Εκδόσεις «Δωδώνη»*
- Chaitanya, K.
1977 *A New History of Sanskrit Literature. New Delhi: Manohar*
- DELG *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots par P. Chantraine [...] avec un Supplément sous la direction de A. Blanc, Ch. de Lamberterie, J.-L. Perpillou. Paris: Klincksieck, 1999 (Première édition: 1969)*
- EIEC *Encyclopedia of Indo-European Culture. Editors J.P. Mallory and D.Q. Adams. London and Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997*
- Euler, W.
1979 *Indoiranisch-griechische Gemeinsamkeiten der Nominalbildung und deren indogermanische Grundlagen. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck*
- EWAia M. Mayrhofer: *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen. Heidelberg: Carl Winter, I-III, 1986-2001*
- Freydank, H. - Reineke, W.F. - Schetelich, Maria - Thilo, Th.

⁵⁰ University of Allahabad (Ivḍia).

⁵¹ Κρατίδιο Andhra Pradesh, επί του ποταμού Krishna.

- 1978   *Der Alte Orient in Stichworten*. Leipzig: Koehler & Amelang
GEW   *Griechisches etymologisches Wörterbuch* von H. Frisk.
Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag. Band I: A-Ko. Zweite,
unveränderte Auflage, 1973, Band II: Kp-Ω. Zweite, unveränderte
Auflage, 1973, Band III: Nachträge. Wortregister. Corrigenda.
Nachwort ©1972
- Irmscher, J. - Johne, Renate (hrsg.)
1977   *Lexikon der Antike*. Vierte Auflage. Leipzig: VEB
Bibliographisches Institut
- Kretschmer, P.
1943   Inder am Kuban. *AAWW* 80 [1944]: 35-42

- Mayhew, B. - Brown, L. - Vivequin, Wanda
2003 *Nepal*. Melbourne - Oakland - London - Paris: Lonely Planet Publications (First published 1990)
- Monier-Williams, M.
1964 *A Sanskrit-English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press (First Edition: 1899)
- Narain, A.K.
1957 *The Indo-Greeks*. Oxford: Clarendon Press
- Sakellariou, M.B.
1980 *Les Proto-grecs*. Athènes: Ekdotikè Athenon
- Stein, A.
1996 *On Alexander's Track to the Indus. Personal Narrative of Explorations on the North-West Frontier of India Carried out under the Orders of H.M. Indian Government by A.S.* New Delhi - Madras: Asian Educational Services (First Published: London 1929)
- Williams, G.M.
2003 *Handbook of Hindu Mythology*. Santa Barbara, CA etc.: ABC - CLIO